

ПИСЕМНА ТА КНИЖКОВА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

Віталій Русанівський,
член-кореспондент НАН України

Четвероєвангеліє 1569 р. і крехівський Апостол 60-х років

Четвероєвангеліє — перший в Україні друкований біблійний текст. У той період помітна тенденція передавати Святе письмо церковнослов'янською мовою. Мова крехівського Апостола мала всі можливості передавати мову Біблії. Отже, що доводить автор статті, як й інші тодішні європейські літературні мови, давня українська перебувала на тому ж високому ступені розвитку.

XVI ст. в Польщі, Україні й Білорусії було позначене помітним впливом реформації. Нижчих шарів населення вона торкнулася мало, зате на аристократію, а за нею й шляхту, вплинуло помітно. Релігійна боротьба позначилася на розвиткові літературної мови, адже реформація завдала відчутного удару по т. зв. «триязичній єресі», тобто католицькому твердженню про право існування Святого письма тільки трьома мовами: староеврейською, грецькою та латинською. Реформація ж стверджувала можливість перекладу Біблії й іншими мовами.

Переклади Святого письма народними мовами викликали почуття національної самоповаги, пробуджувало гідність і пошану до свого найголовнішого засобу спілкування. Відомі діячі церковної реформи — Віклер, Ян Гус, М. Лютер, Ж. Кальвін — це не тільки борці проти папізму, а й літературні реформатори — творці народних літературних мов.

В Україні релігійне реформаторство в найзагостренішій формі виявилось в соціанстві, яке особливо поширилося на Волині. Тому не дивно, що саме тут 1563 р. побачив світ найкращий протестантський переклад Біблії польською мовою. В 50—80-ті роки з'являються рукописи Євангелія й українською мовою: 1556—1561 — Пересопницьке Євангеліє, Євангелія В. Тяпинського (після 1570 р.), Негалевського (1581); тоді ж постає крехівський Апостол — переклад зі згаданої польської кальвіністської Біблії 1563 р. І хоча поштовх перекладові Нового Заповіту українською мовою дало протестанство, але ініціаторами його української версії були православні: протес-

танти виступали проти папізму й терпимо ставилися до східної церкви.

Наприкінці століття новим утвердженням католицизму в Польщі (а відповідно і в Україні) зайнявся Орден єзуїтів. Управившись з усіма відгалуженнями протестантизму, єзуїти взяли за давніх представників схизми — православних і, звичайно ж, за церковнослов'янську мову як не належну до трійці священних мов. В Україні ця мова стає одним із основних об'єктів захисту — святою мовою, невіддільною від самого розуміння православної церкви. Тому пробуджений раніше інтерес до живої мови поступово зникає, навіть сприймається як ворожий православ'ю. 1568 р. волинський дигнітарій Григорій Ходкевич намірився видати Четвероєвангеліє староукраїнською мовою, але на перешкоді стало повернення до церковнослов'янської мови як священної. Та й прибулі з Москви Іван Федоров та Петро Мстиславець не радили цього робити (Москви на той час реформація зовсім не торкнулася). Сам Гр. Ходкевич про свій намір писав так: «Помыслилъ же былъ есми и се, иже бы сію книгу, вырозумѣнія ради простыхъ людей, преложити на простую мову, и имѣлъ есми о том попеченіе великое. И совещаща ми люди мудрые, в том писмѣ оученые, иже прекладані емъ з давныхъ пословиць на новые помылка чинится немалая, яко же и нынѣ обрѣтається в книгах новаго переводу»¹. Цієї ж думки дотримувався давній захисник православ'я І. Вишенський, який застерігав: «Євангелія и Апостола въ церкви и литургии простымъ языкомъ не выворочайте, по литургии же, для вырозумѣнья людского, попросту толкуйте и выкладайте...»². Отож, у 1674 р. Іван Федоров здійснив видання Апостола церковнослов'янською мовою. Отоді-то й перервала-

¹ Огієнко І. І. Крехівський апостол 1560 р. — Варшава, 192. — С. 84.

² Вышенский И. Сочинения. М.-Л.: Изд. Акад. наук СССР, 1955. — С. 272.

ся надовго традиція викладання Святого письма рідною мовою, а особливо після того, як Росія підпорядкувала собі українську церкву. Думка І. Огієнка, висловлена ще в 20-ті роки, певною мірою актуальна й сьогодні: «І нарід український, під час довгого панування над Україною Москви (1654 — 1917), не мав уже своєї національної церкви, що привело його до національної несвідомості і до тієї культурної темноти, в якій перебуває й тепер»³.

У XVII ст., щоправда, була спроба з боку релігійно-культурних діячів, близьких до Києво-Могилянської академії, відновити інтерес до вживання народної мови в церкві. І. Галятовський писав: «Старайся, жебы всѣ люде зрозумѣли тоє, що ти мовишь на казаню, бо святыи Іван Златоустый мудрый был казнодѣя, еднакъ его ганила невѣста за казанье трудное, же сѧ з негѡ нѣчогѡ не научила и не ѡ(т)несла пожитку душевногѡ... Если будешь слово Божое проповѣдати, а нѣкто его не зрозумѣть, себе самого будешь проповѣдати и выславляти, а не слово Божіе»⁴.

Та повернемося в XVI століття. Російська мова, як відомо, настільки злилася з церковнослов'янською (з походження староболгарською), що стала симбіозом східнослов'янської із південнослов'янською. Українська мова як літературна, відмінна від церковнослов'янської, заявила про себе в XIV ст. в юридичних документах. Це було цілком природне явище. Адже перший переклад Святого письма німецькою мовою також мав в основі актову мову. Але, повторимо, всі переклади Євангелій і Апостола староукраїнською мовою були рукописними. Ніколи не друкувався і крехівський Апостол. В основі його лежав переклад польської протестантської Біблії 1563 р., але позначився і вплив церковнослов'янських перекладів. І. Огієнко відзначає: «Мова КА без порівняння живіша, більше народня, ніж мова Пересопницької євангелії, де ще занадто багато церковнослов'янізмів... Ані одна з досі відомих більших пам'яток XVI віку не має такої справді живої мови, як КА»⁵. Дослідник визначає належність мови КА до північноукраїнського наріччя. Це доводить поплутання *ѣ* — *e*, хоча правопис лишився попереднім; польські носові звуки перекладаються українськими неносовими відповідниками: *okręt* — *окрут*, *thęcza* — *туча*, *prędko* — *прудко*, *częstokzoc* — *частокрот*, *bez wąpienia* — *без вотпеня*, *piękny* — *пекны*. Звук *p*, як це характерно для північноукраїнського наріччя, завжди твердий; *бура*, *вечерати*, *горачий*, *дыравый*. Окремо треба тут розглянути

синонімічні ряди слів, що утворювалися внаслідок взаємодії мов (української, церковнослов'янської, польської, чеської). Здавалося б, українська мова не мала прямих контактів з чеською. Звідки ж бралися в перекладах Нового Заповіту чеські слова? Вживання чеської мови в XV—XVI ст. стало в Польщі модою, ознакою доброго тону й культурного виховання. Українська юридична мова спершу контактувала з відповідним жанром чеської безпосередньо, запозичаючи з неї цілі формули чеських канцелярій. Протестантизм, як відомо, зародився в Чехії. І в своїх численних писаннях Ян Гус свідомо уникав німецьких слів, відшукуючи відповідні їм чеські. Взагалі ж гусити дуже дбали про чистоту мови своїх писань і казань. Крім безпосереднього чеського впливу в XVI ст., вже відчувається той, що йшов із Чехії в Польщу. І хоча чехи ще тоді намагалися уникати німецьких слів, але в їхній літературній мові було їх уже багато, так що вони потрапляли і в польську. Отож, звернемося до чехізмів у КА.

Однією з ознак чеського походження певного слова є наявність *h* у польських словах, які з цим же звуком легко потрапляють в українську мову: ч. *handlovati* «торгувати», «крамарювати», п. *handel* «торгівля», звідки *гандель* у КА; ч. *ohyzda* «огидник», «мацапура», «почвара», «потвора», п. *ohyda* «огида», «мерзота», звідки *огида* в КА; ч. *hanet/hanit* «ганьбити», «ганити», «гудити», п. *hańbić* «ганьбити», звідки *ганити* в КА; ч. *hanba* «ганьба», «сором», «безчестя», п. *hańba* (те ж саме), звідки *ганьба* в КА; ч. *hojny* «багатий», «рясний», «росянистий», «щедрий», «розкішний», «гойний», п. *hojny* «щедрий», звідки *гойний* у КА; ч. *zhynout* «загинутися», «згинутися», «пропасти», п. *zginąć* (слово, очевидно, спільнослов'янське, бо тут виступає у п. фонетичній формі, можливо, звідси й *згинутися* в КА).

Природно, що слова, яких не фіксує чеська мова, найшвидше польського походження. Це, скажімо *Гмах*, п. *gmach* «будівля»; *льох*, п. *loch* «підвал», «погріб», «льох»; *окрутний*, п. *okrutny* «жорстокий», «лютий», «шалений»; *шалений*, п. *szalony* «скажений»; *шацунок*, п. *szacunek* «повага»; *шлюбовати*, п. *ślubować* «клястися», «присягати»; *будинок*, п. *budynek* (хоч є ч. *budova*, що походить з нім.); *добиток*, п. *dobytek* «майно», «домашня скотина»; *лискавиця* «блискавка», п. *łysek*, *błysek*, «блиск», «спалах». Навпаки, якщо слово не вживається в польській мові, то, скоріше за все, воно прийшло в КА безпосередньо з чеської: *кульгати*, ч. *kulhat* «кульгати», «шкутильгати», «шкандибати»; *a* у ч. мові єднальний сполучник: *Въстан а ходи* (13); *иди а возми* (623), *хороба*. ч. *řogový* «паршивий», «нікудишній»; «вбогий» / «убогий», ч. *ubohý* «бідний», «безталанний»; *вельми* (може бути й польське українське), у п. немає; *ковач*, ч.

³ Огієнко І. І. Назв. праця. — С. 85.

⁴ Галятовський І. Ключ розуміння / Підгот. до видання І. П. Чепіга. — К., 1985. — С. 218.

⁵ Огієнко І. І. Назв. праця. — С. 207.

кован («коваль») у п. kowal; дії «діяння», ч. dej «дія», «подія»; *осен*, ч. oseni «сходи», «прорість», «вруна»; *остен* «жало» ч. osten «колючка», «шип», «шпилька», «шпичак», «шпичка», «голка»; *розділ* «відмінність» ч. rozdil (знак розділу межи жиди и поганы — 430); *снідати*, ч. snidat; *сполу* «разом», «спільно», ч. spolu te same; утискъ (Терпи утискъ, як жолнѣр Христов — 524), ч. ūtisk «утиск», «гніт», «гноблення» (у п. є похідне ūtiskiwać «скаржитися»; нѣякій (Был там нѣякій час — 100), ч. niyaku «ніякий», «невизначний»; *через* (Через целый ден стегал есми руки мои до люду — 275), ч. přes (čas) přes prázdniку «під час канікул»; *шидити*, ч. šidet «кривдити», «ображати»; *немоць* (Лежал, маючи фебру и червону ю немоць — 154), ч. nemoc «хвороба».

Деякі слова, потрапивши в польську мову з чеської, зазнали певних фонетичних змін і вже в такому вигляді опинилися в українській: *ачколвек*, ч. ačkoli, ačkoliv «хоча», «хоч», «дарма що», п. aczkolwiek; *брама*, ч. brana «брама», «ворота», п. brama; *безецний*, ч. bezestny «безчесний», п. bezestny «безчесний», «підлий», «низький», «негідний»; *власний*, ч. vlastní «власний», «свій», п. własni; *жарты*, ч. žert «жарт», п. zart; *праца*, ч. prace «праця», «робота», п. praca; *приходень* (Визнаючися быт гостми і приходнями на землѣ — 577), ч. pŕichozi «людина, що прибула, прибуває», п. pŕzychodni «той, хто приходить», *яскиня* (Тулячися в яскинях (пропастьхъ) землѣ — 581), ч. jeskype «печера», п. jaskinia «печера», «грот»; *дуфати*, ч. doufat «надіятися на кого, що», п. dufat «вірити»; *zufалий*, ч. zoufalý «розпачливий», «сповнений відчаю», перен. «відчайдушний», «запеклий», «заповзятий», «шалений», «безвихідний», п. zuchwały «зухвалий».

Трапляється, що від того самого дієслова в чеській і польській мовах утворюються однакові за змістом, але словотворчо відмінні іменники. Напр., від польського дієслова badać (ч. bádat) «досліджувати», «вивчати» в п. утворюється похідне badacz, у ч. badatel, в укр. мові слово *бадач* (КА) походить з польської; українська мова, як і чеська, не зберегла носових голосних, тому укр. *згинути* більше відповідає ч. zgnout, ніж п. zginać; слово *пекний* «гарний», «красивий» походить скоріше від ч. rekni ніж від п. rikny; укр. пятро «поверх» іде від ч. patro а, можливо, від п. pitro з опущенням носової голосної, але з пом'якшенням попередньої *n*, те ж саме стосується п. dz, яке розвинулося перед *i*: укр. мова його не прийняла, тому в КА знаходимо *надѣя* (ч. nadeje, п. nadzieja; нім. Parier ч. мова перейняла в тому ж звучанні rarig, у п. нім. *ie* дало *ie* rarierz, українці перейняли його або від чехів, або безпосередньо від німців — *папір*; є, звичайно, етимологічний зв'язок між п. lustro «дзеркало» і ч. lustr «люстра» (у КА *люстро*), але тепер їхні значення розійшлися.

Чеське kalich «келех», «чаша» ближче до джерела запозичення (лат. calix), ніж п. kielich, в мову КА воно потрапляє з польської: *келіх*.

Якщо в чеській і польській мовах вживається якесь слово без особливих, зумовлених тільки фонетичними особливостями, змін, то це може свідчити як про його чеське походження, так і про дію спільної західнослов'янської мовної спадщини. Це, наприклад, *умисель* у КА, з яким споріднене і ч. ūmysl «намір», «замір», «задум», «замисел», умисел, «думка», і п. umysl — «розум», «розумові здібності»; *вырок*, що може бути і з ч. výrok — «вислів», «суд. вирок», і з п. wurok «вирок», «рішення», «постанова»; *вонност*, ч. vonny «запашний», «пахучий», п. vonnosć «добрий запах»; *замок* (Втекают на замки яко на местцо безпечное — 575), ч. zamek, п. zamek; *котва, котвиця*: ч. kotva «якір», п. kotwa, kotew, kotwica «якір»; *належати* (нехай з нами мешкают, яко разумным належит — 186), ч. náležet, п. nalezec; *правиця* (Зложи правицу свою на мене — 596), ч. pravice, п. prawice «права рука, правиця»; *рачити* (Всю правду ознаймити рачиль — 305), ч. račít, п. raczyc «рачити», «зволити», «хотіти», «воліти»; *рокъ* (каждый рок — 559) «рік», ч. rok (každý rok) «щорічно»; п. rok; *розказати* «наказати», ч. rozkazat «наказати», «віддати наказ», «розпорядитися», п. rozkazać «наказати»; *потреба*, треба (Ми потреба быти на свято въ Єрусалиме — 99; Не треба искати местца второму — 565), ч. třeba і třebas «треба», «потрібно», «необхідно»; *літость* «смуток», «печаль», «журба», ч. litost, п. litość: *моц* «сила», «міць», ч. moc, п. moc; *шкода*, ч. szkoda «шкода», «збитки», п. szkoda «шкода», «збитки».

Якщо слово не вживається в сучасній чеській мові, то, очевидно, воно прийшло в мову КА з польської. Це фразеологізм *мати на бачности* (Пасѣте стадо Христово, маючи его на бачности — 192), п. bacność «увага», «пильність», mieć się na bacności «бути обережним», *окрутний*, п. okrutny «жорстокий», «лютий»; п. urok «очарування», звичайно, не має нічого спільного з ч. urok «процент», тому немає сумніву, що в КА воно ввійшло з п. мови, давши згодом в укр. мові такі деривати, як *урочий*, *урочистий* та навіть і *зурочити*; з п. походить *плага*, яку І. Огієнко тлумачить як «язва», хоч у сучасній польській мові plaga має значення «біда», «нещастя»; словотвірною словом *прильбиця* скоріше належить до запозичень з польської мови (суч. п. przylbica «забрало», «шолом зварника»), хоч у сучасній чеській мові є přilba і přilba «каска», «шолом».

Слово *комната* (суч. кімната) також прийшло із західнослов'янських мов, проте в сучасній чеській мові воно вживається з ремаркою *книжн.* і пере-

кладається як «покій», «покої», «парадна кімната», а в польських словниках кваліфікується як застаріле; окремі слова, що, безумовно, існували в східнослов'янських мовах з давніх часів, збереглися в українській мові, набувши в польській іншої фонетичної будови; пор. у КА п̄нези і п. рієнідз, рієнідзу «гроші»; до застарілих поетичних належить у польській мові слово *miłować* «любити»; у ч. мові воно вживається й тепер без обмежень: *milovat* — «кохати», «любити», звідси воно, очевидно, й потрапило в КА: *миловати* («любити»).

У КА чимало синонімічних форм. Найпростіші з них — це фонетичні варіанти, властиві для всього лексичного складу мови, зокрема чергування уз в на початку слова: вперед — уперед, впасти — упасти, вчинити — учинити, вбогий — убогий, вже — уже. З морфологічних синонімічних форм можна виділити особові форми дієслова *быти*: *єсми* та *єсмо*, а також прислівники *тут* і *ту*.

Значно ширше представлені лексичні синоніми. Їх можна поділити на словотвірні з походження, не пов'язані з різними територіями України, на іномовні запозичення з їх слов'янськими відповідниками. До власне українських належать наявні й тепер синоніми (не абсолютні) *час* і *година* (Єст час и година — 283; Припоминает час або годину свою — 252); *стадо* — *череда* (Хто спасет стадо, а молока от череды не поживает — 326); *криница* — *студня* (З неперебраной студни або криници оплывають всѣ добродѣйства на збор — 465); очевидно, сюди варто віднести й *сумненьє* — *совість*, хоч обидва слова спершу могли належати й до церковнослов'янської мови; правда, автор перекладу розрізняє походження обох слів: *Сумненья* або руским языком реку — *совести* своен — 261). Польське *obraz* — «картина», «зображення», «ікона» — перекладач передає словом *подобеньство*, до якого додається ще *шталт*: *Служет штал-*

ту й *подобеньствам* речий небесних — 564; сюди ж належить *праця* й *робота*, хоча в тексті КА вони нібито семантично розрізняються: *Порожня будет праца и работа его* — 96.

Такі синоніми, як *немоць* — *хвороба* — *болесть* засвідчують різні джерела походження: *Маю непереставаючую болест серцу моему* — 268; *Уживай вина для частых твоих хвороб* — 615; *Лежал, маючи фебру и чирвоную немоць* — 154. Сюди ще додається український фонетичний варіант *хороба*. Те саме стосується й похідного прикметника: *немоцен* — *хворий* — *хорий*: *Трохима єсми оставил немоцного* — 532; *Свѣтлост видит очом хворым* — 625; *Так был хор, же был близко смерти* — 455.

Чимало т. зв. синонімів — це переклади українською слів з інших мов, напр.: *Авьва* то єст *отець*; *педагог* з власною викладається *учител*; *Х(ристо)с* єст слово грецкое, што ся нашим языком викладаєть *помазанець*: *У грецкум стоит євнух*, што ся розумѣєть *рѣзанець*, то єст *валах*: *секты*, што по нашому власне *зборы невѣрных*; *сцептр* (сцентрум, жезль): *Посох справедливости єст сцентрум королевства твоего*.

Чому Четвероевангеліє 1569 р. і крехівський Апостол 60-х років цього ж століття розглядаються в одному ряду, хоча вони й написані різними мовами: перше — церковнослов'янською, другий — давньою українською? Насамперед, Четвероевангеліє — перший в Україні друкований біблійний текст, по-друге, створені ці книги приблизно в той самий час, але відчувається вже тенденція передавати Святе письмо церковнослов'янською мовою; по-третє, мова крехівського Апостола мала вже на тоді можливості передавати мову Біблії, як і відповідні церковнослов'янські інтерпретації. Тобто давня українська літературна мова перебуває на тому ж ступені розвитку, що й інші тодішні європейські літературні мови.